

УДК 316

Проблеми самосвідомості сучасної української інтелігенції

І.В. МОГДАЛЬОВА

Донецький національний технічний університет, м. Горлівка, Україна,
E-mail: mogdalyova2004@rambler.ru**Авторське резюме**

У статті розглядається проблема самовизначення представників сучасної української інтелігенції. Проблема самоідентифікації особливо загострюється в умовах кризи, соціально-економічних та політичних реформ. Відзначені пострадянські перетворення спровокували серйозні зміни в самоідентифікації багатьох представників інтелігенції, що обумовило формування різних траєкторій подолання кризи соціальної ідентичності. Принаймні, частина української інтелігенції має самореферентність. Але поряд із тим, дискурси щодо ролі й місця інтелігенції у сучасному українському суспільстві знаходяться на маргіналіях суспільної свідомості. Тут можна виділити два основні дискурси. Представники першого з них прагнуть довести, що інтелігенція, як і раніше, існує; представники другого – що вона пішла в історію, а її місце зайняли інші соціальні групи, наприклад групи професіоналів. Звертається увага на те, що особливу складність у вивченні інтелігенції складає наявність в ній рис віртуальності. Тобто, з одного боку, вона є присутньою у житті суспільства у вигляді культурних феноменів, моральних імперативів та взірців поведінки. Але з іншого боку, інтелігенція не співпадає ні з однією реальною професійною або іншою групою. Виходячи з цього, самосвідомість перетворюється на найважливіший формотворний компонент даної групи та стає предметом нашого дослідження.

Ключові слова: інтелігенція, сучасна українська інтелігенція, самосвідомість, самоідентифікація, біографічний метод, суспільство, культура.

The problem of self-consciousness of modern ukrainian intelligentsia

I.V. MOGDALYOVA

Donetsk national technical university, Gorlivka, Ukraine, E-mail: mogdalyova2004@rambler.ru

Abstract

The article considers the problem of self-determination representatives of contemporary Ukrainian intelligentsia. Problem of self-identification becomes particularly acute in the conditions of crisis, socio-economic and political reforms. Marked post-Soviet transformations provoked serious changes in the identity of many representatives of the intelligentsia, which led to the formation of different trajectories of overcoming the crisis of social identity. But while discourses on the role and place of intellectuals in the modern Ukrainian

society are marginalised public consciousness. Here we can distinguish two main discourses. Representatives of the first of them try to prove that the intellectuals, like before, there is; representatives of the second - that she had gone in history, and its place was taken by other social groups, for example, a group of professionals. Draws attention to the fact that a particular difficulty in the study of the intelligentsia is the presence of her figure virtuality. That is, on the one hand, it is present in the life of society in the form of cultural phenomena, moral imperatives, and behavior patterns. But on the other hand, the intelligentsia does not coincide with any real professional, or other group. Based on this, the consciousness becomes the most important formative component of this group and becomes the subject of our study.

Keywords: intelligence, modern ukrainian intelligentsia, self-awareness, self-identification, biographical method, society, culture.

Постановка проблеми. Самосвідомість інтелігенції, як сукупність уявлень про своє місце та роль у суспільному житті, на всіх історичних періодах не була єдиною. Ця характеристика справедлива не лише в історичному плані, але й стосовно сучасних реалій. Самосвідомість багатьох представників сучасної української інтелігенції розвівана, в ній відсутня цілісність, частково сталася втрата самоідентифікації. Багато в чому це викликано особливостями історичного розвитку даної соціальної категорії й темпами змін у соціумі. Навіть за умови успішної соціалізації в пострадянському суспільстві для значної частини інтелігенції важливими видаються цінності й переконання, що залишилися «у спадок» від попередніх історичних періодів.

Найважливішими для дослідження інтелігенції видаються соціально-професійний та ціннісний рівні ідентифікації. Соціально-професійний рівень безпосередньо відповідає за поведінку, мотивацію та соціальну адаптацію людини. Глибоким прихованим рівнем ідентифікації є духовний рівень, який виражає світогляд, світосприйняття людини. Він пов'язаний безпосередньо з системою цінностей, які розділяє людина. Тут йде пошук відповідей на питання про власне місце у суспільстві та світі в цілому. Таким чином, проблема соціальної самоідентифікації представників інтелігенції розкривається через виявлення певних мотивів та ціннісних орієнтацій, сукупність яких складає загальний механізм ідентифікації.

Аналіз досліджень і публікацій. Останні кілька десятиліть проблема інтелігенції є вельми актуальною серед російських та українських дослідників. Починаючи з кінця 90-х рр. XX ст. багато дисертаційних досліджень присвячені темі інтелігенції. Серед сучасних російських мислителів необхідно виділити Іванова О.М. (духовні цінності інтелігенції), Каткову Ю.В. (соціальне становище та функції гуманітарної інтелігенції у російському суспільстві), Корносенкова С.В. (концепт «інтелігенція» у сучасній російській мовній свідомості), Макарову С.Є. (соціально-філософський аналіз феномена вітчизняної інтелігенції), Сидоренко Л.П. (російська інтелігенція в роки громадянської війни), Тимірову Л.Н. (особливості національної науково-технічної інтелігенції),

Тюхіну Л.Г. (художня інтелігенція на початку Першої світової війни), Халпехамітова Р.Б. (творча інтелігенція та влада).

Проблема інтелігенції розглядається й сучасними українськими соціологами та істориками Анпілоговою Т.Ю. (гуманітарна інтелігенція Донбасу), Візирякіною Н.І. (вплив інтелігенції на державотворчі процеси в Україні), Кадієвською І.А. (українська наукова інтелігенція в умовах трансформації суспільства), Кузьменко М.М. (особливості розвитку науково-педагогічної інтелігенції), Литвин Н.М. (наукова інтелігенція та політичні репресії), Невінчаною І.О. (освітня діяльність української інтелігенції), Поповою Н.О. (участь інтелігенції у реалізації українського національного проекту), Попп Р.П. (історико-соціологічний аспект інтелігенції), Шипович М.А. (літературно-мистецька інтелігенція).

Мета дослідження – теоретичний аналіз особливостей виникнення та функціонування самосвідомості української інтелігенції. Для досягнення поставленої мети необхідне рішення наступних завдань: по-перше, виявити агентів виробництва інтелігенції; по-друге, визначити поняття «інтелігенція» з позиції діяльнісно-активістського підходу; по-третє, проаналізувати значення біографічного методу для вивчення самосвідомості інтелігенції.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах методологічні рамки дослідження інтелігенції практично неможливо обмежувати кількісними показниками та методами, що фіксують статистичні характеристики. Необхідним є не лише зріз статичних даних, що характеризує динаміку змін у складі та структурі української пострадянської інтелігенції, але й більш чутливі динамічні дані, отримані за допомогою якісних методів дослідження. Тому поряд із аналізом статистичних даних використовується метод напівструктурованих автобіографічних інтерв'ю.

Використання якісної методології передбачає зсув фокуса дослідницького інтересу з професійної структури на індивідуальні соціальні практики. У цьому випадку найбільш адекватним підходом щодо вирішення дослідницьких завдань постає діяльнісно-активістський підхід, що орієнтується на вивчення та пояснення змін у суспільстві крізь призму взаємовпливу структур та суб'єктів дій. Ці підходи розвину-

ті у «конструктивістському структуралізмі» П. Бурдье [1], «теорії структурації» Е. Гідденса [4], «подвійного морфогенезу» М. Арчер [11], «процесуального образу суспільства» П. Штомпки [10] та в інших концепціях.

Як відомо, основну ідею активістського підходу, по суті, було сформульовано К. Марксом: народжуючись за певних обставин, люди перетворюють їх своєю практичною діяльністю. За такої перспективи на перший план виходять соціальні суб'єкти, так звані агенти як колективні, так й індивідуальні діячі. У своїх діях люди використовують в якості ресурсу існуючі структури (системи соціальних відносин, соціальні інститути), але разом із тим впливають на ці структури, частково відтворюючи, частково трансформуючи їх, змінюються самі. У даному контексті принципове значення має твердження британського соціолога Е. Гідденса про те, що «структури формують людська практика, а людська практика відтворює структури» [8, с. 92]. Особливістю діяльнісно-активістського підходу постає розгляд соціальної групи не як колективу особистостей, а як сукупності соціальних відносин та взаємодій між членами цієї групи. Характер взаємодії та особливості відтворюваності соціальних практик є обумовленими обсягом наявних ресурсів або капіталів. Таким чином, певна позиція в рамках соціального простору конституюється як сукупність капіталів, що відрізняється від уже існуючих. Тобто агенти самостійно конструюють реальність. Вони створюють соціальну дійсність тим, що, виходячи зі своїх суб'єктивних властивостей та об'єктивних ресурсів, що перебувають у їх розпорядженні, відтворюють схеми сприйняття, оцінювання, мислення й соціальної взаємодії, а потім здійснюють соціальні практики відповідно до цих схем. Виходячи з цього, соціальна група «існує лише як субститут або заступник групи. Відношення між цим заступником (практичною групою або інститутом) та соціальною групою є подібним відношенню між позначувальним і тим, що позначається» [8, с. 95].

Для того щоб члени суспільства могли ідентифікувати себе з інтелігенцією, зіставляти або протиставляти себе цій групі, необхідним є виробництво та відтворення відповідних практичних схем. Агентами відповідних дій і виступають заступники – різні інститути (творчі спілки, партії та рухи, засоби масової інформації, Держкомстат та інші виробники соціальних класифікацій), тобто практичні групи, що володіють інституційним, культурним, політичним та символічним капіталами. Саме ці субститути-заступники й виробляють інтелігенцію, формуючи її власне соціальне світовідчуття, уявлення членів соціуму про інтелігенцію. «Без дій інституцій і практичних груп інтелігенція як об'єктивована соціальна пози-

ція не існувала б. Більше того, сама позиція почала б розпливатися, зникати, оскільки виробництво й відтворення соціальних відносин, що формують позицію інтелігенції, є неможливими без її особистісної інтеріоризації та відповідних соціальних практик» [3, с. 124].

Таким чином, з позицій діяльнісно-активістського підходу, інтелігенція, «по-перше, є організовані в практичні групи або інститути професіонали символічної і політичної репрезентації, які ототожнюють себе із цим співтовариством за принципом «це ми» і здатні діяти саме як колективний агент на основі загального інтересу, цілей та громадянського служіння, отже – володіють єдністю практик й спільними ресурсами.

По-друге, інтелігенція постає як певне число соціальних агентів, що засвоїли відповідні практичні схеми й більш-менш активно беруть участь (в якості любителів або статистів) у репрезентації колег-професіоналів.

По-третє, інтелігенція – це ще й пасивна «мовчазна більшість», агенти, які не чинять спротив тому, щоб їх представляли та символізували саме в цій якості, щоб про них і від їхнього імені говорили, писали й робили те, що говорять, пишуть та роблять «професіонали» й «активісти» [7, с. 115].

Розглянутий підхід дає можливість вивчити особливості самосвідомості представників інтелігенції через аналіз практик для виявлення неявних прихованих правил, колективних норм та цінностей, що визначають специфіку групи інтелігенції. Таким чином, в рамках діяльнісного підходу соціальний порядок формується як колективний результат індивідуальних стратегій і дій; реструктуризація суспільства може розглядатися як взаємодія попередніх усталених результатів і нових виборів, зроблених індивідами. Як відзначають В.А. Мансуров та Л.А. Семенова, в ситуації динамічно мінливого суспільства соціальні процеси логічно починати досліджувати з вивчення суб'єкта (актора), що діє, а не з соціальних структур.

Використання якісних методів дозволяє ближче підійти до повсякденного світу індивідів, зрозуміти мотиви їх вибору, вчинків, життєвих стратегій. Так, біографічний метод, що поєднує в собі увагу до індивідуальної дії, соціальних контекстів та історичних тенденцій, є продуктивним для розуміння окремих випадків. Цей метод є вивченням індивідуального шляху й життєвого досвіду на різних стадіях життєвої траєкторії. «Порівняльний аналіз певного числа аналогічних випадків (приблизно від 5 до 25) стає основою для опису соціальної проблеми, що вимальовується за подібними обставинами та діями – загальною соціальною практикою людей» [9, с. 92]. Такий методологічний підхід дозволяє типологізувати життєві

стратегії в подібних ситуаціях, конструювати зразки поведінки або типи культурних орієнтацій, стилів життя. Проблема аналізу історій життя або окремих епізодів стає центральним завданням з метою побудови типології індивідуальної поведінки.

Американський дослідник Н. Дензін виділяє два підходи до історії життя: перший, так званий класичний, де дослідник використовує біографічний матеріал як ілюстративну основу для власних концепцій. Матеріал подано у баченні й під кутом зору самого дослідника. Саме він створює історію життя, аналізуючи її з точки зору культурних уявлень суспільства, життєдіяльності окремих соціальних інститутів або соціальної історії в цілому. Другий підхід, інтерпретативний, припускає, що розказана біографія власне біографією є тільки частково: вона містить не просто факти й вигадки про своє життя, але покликана створити певний «образ себе». Дослідник зауважує, що «ми створюємо людей, про яких ми пишемо, так само як вони творять самих себе, коли розповідають про своє життя» [2, с. 92]. За такого підходу біографічне оповідання, як «сценічна вистава» (за І. Гофманом), розглядається як репрезентація себе. У цьому випадку інтерес дослідника є спрямованим радше на сам спосіб конструювання біографії для виявлення соціальної ідентичності оповідача, тобто аналізуються способи побудови ідентичностей та їх зміни.

Інший дослідник М. Бургос пропонує розрізнати різні типи автобіографічного досвіду наступним чином: власне автобіографія та «історія життя». В автобіографії оповідач виступає як «провідник» «надіндивідуальних суб'єктів» (покоління, певної соціальної, територіально-демографічної групи тощо), метою якого є забезпечення трансмісії традиції. Від автобіографії слід чекати простоти, нейтральності, відсутності стилю. «Історія життя», в свою чергу, відстежує генезис індивіда, який стає оповідачем безпосередньо під час розповіді власної історії. Події, що при цьому описуються, виявляються етапами життєвого досвіду, через які суб'єкт розвиває в собі діалектику тотожності та відмінності, виключення та включення, близькості й віддаленості. Тобто «історія життя» постає як певна рефлексія та повинна бути спрямованою на створення самості, в якій об'єднуються різні етапи життєвого шляху суб'єкта даної історії.

Біографічний метод дозволяє простежити процес зміни світогляду в рамках індивідуальної біографії, а також визначити вплив таких важливих при розгляді групи інтелігенції чинників, як соціальний статус, родинний стан, особливості індивідуальних дій. У цьому контексті зауваження австрійського соціолога А. Шютца про необхідність знайомства з «біо-

графічною ситуацією» іншого заради досягнення розуміння його дій може служити обґрунтуванням застосування у роботі біографічного методу. Російські дослідники Ю.Л. Качанов та Н.А. Шматко називають такий підхід «рефлексивним життєписом». Даний жанр може бути визначено як історія практик, що «відбиває не стільки формування окремого агента, скільки здійснення зв'язку між соціальною та індивідуальною сторонами його життя. У силу цього рефлексивний життєпис дозволяє розглянути генезис й розвиток соціальної ідентичності, так як ретроспективна рефлексія соціальної траєкторії фіксує співвідношення відчуження від групи та ідентичності з нею, соціалізації та індивідуалізації, інтеріоризації і екстеріоризації тощо. Ці розповіді-інтерв'ю являють собою не лише джерело інформації, але й самостійний об'єкт дослідження» [6, с. 292].

Зазначимо, що відзначений метод вже застосовувався російськими дослідниками при вивченні пострадянської інтелігенції. Йдеться про дослідження життєвих стратегій молодих інтелектуалів, що було здійснено В.В. Семеновою та Є.В. Фотеевою. На основі аналізу 30 біографій було реконструйовано типові риси їх сучасного стилю життя та здійснено типологію стилів, залежно від ціннісних орієнтацій.

Також можна відзначити проект «Міські професіонали: цінності та правила гри середнього класу». Керівник проекту російський соціолог Г.С. Батигін зазначав, що «вчені, політики, журналісти, педагоги, підприємці, директори заводів, лікарі, геологи, інженери, чиновники – всі, хто відповів на запитання біографічного інтерв'ю, – будують свою розповідь навколо цілком певного смислового стрижня, який можна позначити метафорично як «справа життя». Тут чітко постає «Я-концепція», традиційно створювана європейськими інтелектуалами. Вони воліють не відносити себе до жодної соціальної стратегії та більше за все цінують свободу й автономію. У всіх двадцяти біографіях в якості основної цінності акцентується свобода життєвого самовизначення» [5, с. 107].

Висновки. Проблема самоідентифікації особливо загострюється в умовах кризи, соціально-економічних та політичних реформ. Межі, окреслені навколо професії суб'єктивними й об'єктивними рамками, організовані ієрархічно, дозволяють людям ідентифікувати себе й інших у зв'язку з професією, роботою та кар'єрою, що нелегко зробити в сьогоденному суспільстві, в умовах його статусної невизначеності. Навіть у західному суспільстві, з його більш стабільними соціальними інститутами й безліччю вертикальних та горизонтальних структур, соціальний статус людини та її переваги знаходяться в тісному зв'язку з такими характеристиками, як місце

проведення відпустки, професії найближчих друзів, прочитані книги тощо. Інакше кажучи, професійний статус піддається чіткій дефініції за умови використання лише кількісних досліджень. Реальна соціальна ієрархія не може розглядатися незалежно від того, як людина сама визначає в ній своє місце.

Відзначені пострадянські перетворення спровокували серйозні зміни у самоідентифікації багатьох представників інтелігенції, що обумовило формування різних траєкторій подолання кризи соціальної ідентичності. Цілісність самоідентичності спирається на без-

перервність автобіографічного оповідання. Особливість цих траєкторій полягає в тому, що, принаймні, частина української інтелігенції має самореферентність. Але поряд із тим, дискурси щодо ролі й місця інтелігенції у сучасному українському суспільстві знаходяться на маргіналіях суспільної свідомості. Тут можна виділити два основні дискурси. Представники першого з них прагнуть довести, що інтелігенція, як і раніше, існує; представники другого – що вона пішла в історію, а її місце зайняли інші соціальні групи, наприклад групи професіоналів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бурдые П. Интеллектуали XX століття. Заангажоване знання [Текст] / П. Бурдые; [пер. з нім.]. – Львів: Кальварія, 2010. – 76 с.
2. Батыгин Г.С. Дело жизни: биографические горизонты профессионалов [Текст] / Г.С. Батыгин // Городские профессионалы: Ценности и правила игры среднего класса. 20 рефлексивных биографий / под ред. В.И. Бакштановского, С.М. Киричука. – Тюмень: Издание администрации г. Тюмени и Центра прикладной этики, 1999. – С. 89-104.
3. Бургос М. История жизни. Рассказывание и поиск себя [Текст] / М. Бургос // Вопросы социологии. – Т. 1, № 2. – 1992. – С. 123-130.
4. Гидденс Э. Модерн и самоидентичность [Текст] / Э. Гидденс; [реф. Е.В. Якимовой] // Современная теоретическая социология: Энтони Гидденс: [реф. сб.] / под ред. Ю.А. Кимелева. – М.: ИНИОН РАН, 1995. – С. 95-113.
5. Гудков Л.Д. Интеллигенция. Заметки о литературно-политических иллюзиях [Текст] / Л.Д. Гудков, Б.В. Дубин. – М.: ЭПИцентр; Харьков: Фолио, 1995. – 187, [2] с.
6. Мансуров В.А. Некоторые тенденции в развитии профессиональных групп российской интеллигенции [Текст] / В.А. Мансуров, Л.А. Семенова // Россия трансформирующееся общество / под ред. В.А. Ядова. – М.: КАНОН-пресс-Ц, 2001. – С. 284-302.
7. Русс И.П. Контекст, аутентичность, референциальность, рефлексивность: назад к основам автобиографии [электронный ресурс] / Русс И.П. // Биографический метод в изучении постсоциалистических обществ. – СПб., 1997. – Режим доступа: http://www.cisr.ru/files/publ/wp5/wp5_Roos.pdf
8. Семенова В.В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию [Текст] / В.В. Семенова. – М.: Добросвет, 1998. – 289 с.
9. Судьбы людей. Россия. XX век. Биографии семей как объект социологического исследования [Текст] / отв. ред. В.В. Семенова, Е.В. Фотеева. – М.: Ин-т социологии РАН, 1996. – 452 с.
10. Штомпка П. Социология социальных изменений [Текст] / П. Штомпка; [пер. с англ.]. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 416 с.
11. Archer M.S. Realist social theory: the morphogenetic approach [Text] / M.S. Archer. – New York: Cambridge University Press, 1995. – 257 p.

Стаття надійшла до редакції 18.11.2013

REFERENCES:

1. *Burdjje, P.* Intelktualy XX stolittja. Zaanghazhovane znannja (Intellectuals of the twen-tieth century. An engaged knowledge). Ljviv, 2010, 76 p.
2. *Batyghyn, Gh. S.* Delo zhyzny: byoghrafycheskye ghoryzonty professyonalov (A matter of life: biographical horizons of professionals). *Ghorodskye professyonalni: Cennosty y pravyla yghry srednegho klassa. 20 refleksyvnnykh byoghrafyuj.* Tjumenj, 1999, pp. 89–104.
3. *Burghos, M.* Ystoryja zhyzny. Rasskazyvanye y poysk sebja (The history of life. Telling and search yourself). *Voprosy socyologhyy*, 1992, vol. 1, no. 2, pp. 123 – 130.
4. *Ghyddens, E.* Modern y samoydentychnostj (Modern and identity). *Sovremennaja te-oretycheskaja socyologhyja.* Moskva, 1995, pp. 95–113.
5. *Ghudkov, L. D.* Yntellyghencyja. Zametky o lyteraturno-polytycheskykh ylljuzyjakh (The intelligentsia. Notes on literary and political illusions). Moskva, 1995, 187 p.
6. *Mansurov, V. A.* Nekotorye tendency v razvytyy professyonalnykh ghrupp rossyjskoj yntellyghencyy (Some trends in the development of professional groups of the Russian intelligent-sia). *Rossyja transformyrujushhees-ja obshhestvo*, Moskva, 2001, pp. 284 – 302.
7. *Russ, Y. P.* Kontekst, autentychnostj, referencyalnostj, refleksyvnostj: nazad k osnovam avtobyoghrafyy (Context, authenticity, referentcity, reflexivity: back to basics autobiography). *Byoghrafycheskyj metod v yzuchenyy postsocyalystycheskykh obshhestv*, 1997. Regime to access: http://www.cisr.ru/files/publ/wp5/wp5_Roos.pdf
8. *Semenova, V. V.* Kachestvennye metody: vvedenye v ghumanystycheskuju socyologhyju (Qualitative meth-

- ods: the introduction of humanistic sociology). Moskva, 1998, 289 p.
9. Sudjby ljudej. Rossyja. XX vek. Byoghrafyy semej kak ob'ekt socyologhycheskogho yssledovanyja (The fate of people. Russia. XX century. Biography families as an object of sociological research). Moskva, 1996, 452 p.
10. *Shtompka, P.* Socyologhyja socyaljnykh yzmenenyj (The sociology of social changes). Moskva, 1996, 416 p.
11. Archer, M. S. Realist social theory: the morphogenetic approach. New York: Cambridge University Press, 1995, 257 p.

Могдальова Ірина Валеріївна – старший викладач
Донецький національний технічний університет
Адреса: 84646 м. Горлівка, вул. Кірова, 51
E-mail: mogdalyova2004@rambler.ru

Mogdalyova Iryna Valeriivna – senior lecturer
Donetsk national technical university
Address: 51, Kirov Str., Gorlivka, 84646
E-mail: mogdalyova2004@rambler.ru